

Número d'expedient

2007FIC 00694

Paraules clau: cal que esmenteu cinc conceptes que defineixin el contingut de la vostra memòria.

Egipte

Monarquia

Alexandre el Gran

Període Ptolemaic

Història ideològica

Data de presentació de la justificació

28-01-2008

Nom i cognoms i signatura

del/de la investigador/a

Vistiplau del/ de la responsable de la sol·licitud

Resum del projecte: cal adjuntar dos resums del document, l'un en anglès i l'altre en la llengua del document, on s'esmenti la durada de l'acció

Resum en la llengua del projecte (màxim 300 paraules)

Des del gener de 2004, moment en què em fou atorgada una beca predoctoral per a la formació de personal investigador de la Generalitat de Catalunya, he dut a terme un estudi de l'ideal egipci de monarquia durant el Regne Mitjà, a partir de l'anàlisi directa de quatre fonts literàries del període. Amb aquest estudi previ he pogut constatar que la concepció de monarquia resultant, concebuda com a clàssica o modèlica, és la que es transmet en essència fins a l'etapa final de la història antiga egípcia, encara que readaptant-se a les noves realitats polítiques i culturals.

L'anàlisi d'aquest ideal teòric de monarquia ha estat fonamental per afrontar l'objectiu essencial del meu projecte de tesi: l'estudi de la legitimació d'Alexandre el Gran com a faraó d'Egipte, és a dir, l'examen en profunditat del conjunt de mecanismes mitjançant els quals el macedoni va assumir el rol clàssic dels monarques egipcis i que expliciten el procés segons el qual un nou sobirà, que a més era d'origen estranger, fou inserit en la ideologia faraònica tradicional.

Per tal de determinar com això es va produir, es feia necessari l'estudi del període en què Alexandre és el titular del tron del país (332-323 aC), és a dir, del moment de gènesi, formulació i desenvolupament de l'entramat ideològic que proporcionarà base teològica al nou govern i l'adequarà a la tradició. Per a l'examen d'aquest període cronològic, la documentació egípcia s'erigeix com la principal font d'informació i això m'ha portat a compilar i analitzar el conjunt de la documentació de procedència egípcia disponible fins al moment que, datada o no, s'adscriu cronològicament a aquest període. L'estudi del protocol onomàstic del monarca que aquestes fonts constaten ha gaudit d'una atenció privilegiada en la meua investigació.

Resum en anglès (màxim 300 paraules)

Since January 2004, when I received a Research Staff Formation Pre-Doctoral Scholarship from the Catalan Government, I have been conducting research on the Egyptian archetype of kingship during the Middle Kingdom based on the direct analysis of four literary sources from that period. Through this previous study I have been able to corroborate that the resulting concept of kingship, by readapting itself to new cultural and political realities, endured until the end of the ancient Egyptian history.

The analysis of this ideal of kingship has played a fundamental role in attaining the goal of my thesis project: the study of the legitimation of Alexander the Great as a pharaoh of Egypt. In other words, the analysis has provided an in-depth examination of all the mechanisms whereby the Macedonian monarch assumed the role of a classic Egyptian sovereign. It shows how a foreign king was interpolated in the traditional Pharaonic ideology.

...

Resum en anglès (màxim 300 paraules) – continuació -.

...

In order to explain how this adaptation was achieved, it was necessary to study the period during which Alexander was the holder of the throne of the country (332-323 BC). During this time the ideological background was formulated and developed that would provide the new government with a theological foundation that could be adapted to Egyptian traditions. Since Egyptian documentation represents the main source of information about this period, I have compiled and analysed all the documentation available at present. I have been particularly concerned in my investigation with the study of the onomastic protocol of the king provided by these sources.

2.- Memòria del treball (informe científic sense limitació de paraules). Pot incloure altres fitxers de qualsevol mena, no més grans de 10 MB cadascun d'ells.

LA CONCEPCIÓ CLÀSSICA DE LA MONARQUIA EGÍPCIA A PARTIR DE LA DOCUMENTACIÓ LITERÀRIA DEL REGNE MITJÀ I LA SEVA PERVIVÈNCIA EN ÈPOCA GRECOROMANA. EL CAS PARADIGMÀTIC D'ALEXANDRE EL GRAN.

INTRODUCCIÓ I OBJECTIUS

L'ocupació d'Egipte per part d'Alexandre el Gran suposa un punt d'inflexió en l'evolució històrica del país del Nil. D'una banda, el sobirà macedoni posa fi a la Segona Dominació Persa del país i, de l'altra, inaugura un nou cicle, el de la dominació grega o Període Ptolemaic.

Podem distingir tres moments cronològics diferenciats en la relació d'Alexandre amb Egipte: en primer lloc, el de la seva breu estada en terres egípcies entre la tardor del 332 i la primavera del 331 aC (presència física); a continuació, el període immediatament posterior en què, fins a la seva mort a Babilònia el juny del 323 aC, el sobirà macedoni n'és el titular del tron (presència *de iure*); i, en darrer lloc, un tercer període que ultrapassa la pròpia vida d'Alexandre, en el qual el sobirà macedoni es converteix en el referent de la Dinastia Ptolemaica i en el qual, també, el seu cos i la seva memòria són instrumentalitzats per tal de legitimar el nou ordre establert (presència pòstuma). D'aquests tres períodes, el primer ha gaudit, sens dubte, d'una major consideració entre els erudits. Especialment centrat en l'anàlisi crítica de les

fonts clàssiques, el pas d'Alexandre per Egipte ha estat tradicionalment presentat com un episodi més entre les campanyes del monarca macedoni o bé com una introducció o presentació obligada a l'Egipte Làgida. Certs elements concrets d'aquest primer període i determinats aspectes dels altres dos han generat, també, alguns estudis específics o puntuals. En cap cas, però, la relació d'Alexandre amb el país del Nil, entesa des d'un punt de vista ampli ja que cronològicament aquesta relació sobreviu el mateix Alexandre, no ha gaudit d'un examen unitari. Aquesta ha estat, en gran mesura, una de les finalitats del nostre projecte de tesi, en el qual hem pretès, a més, plantejar la nostra anàlisi des d'una doble perspectiva: la perspectiva egiptològica, sovint deixada de banda però necessària per tal de valorar adequadament l'element indígena, i la perspectiva de l'historiador del món clàssic, que ha guiat bona part dels estudis existents fins al moment.

Un aspecte concret ens ha interessat per sobre de tot, el de la legitimació d'Alexandre com a faraó d'Egipte. L'objectiu fonamental del nostre projecte ha estat examinar en profunditat el conjunt de mecanismes mitjançant els quals el macedoni va assumir el rol clàssic dels monarques egipcis i que expliciten el procés segons el qual un nou sobirà, que a més és d'origen estranger, és inserit en la ideologia faraònica tradicional. Això ha fet que la nostra atenció s'hagi centrat en els dos primers períodes cronològics, moment de gènesi, formulació i desenvolupament de tot l'entramat ideològic que proporcionarà base teològica al nou govern i l'adequarà a la tradició. En altres paraules, hem intentat determinar fins a quin punt la figura d'Alexandre encarna l'ideal de monarca egipci, la formulació del qual remunta fins al Regne Mitjà. Això ens ha portat a descriure i analitzar aquest model teòric, per al qual hem estudiat quatre fonts literàries d'aquest període clàssic de la civilització egípcia (vegeu més avall), i també a examinar com aquest ideal continua vigent en les etapes finals de la història antiga egípcia, és a dir, com s'efectua la seva transmissió i fins a quin punt és reinterpretat per tal d'adaptar-lo a les noves realitats polítiques i culturals.

FONTS ANALITZADES I METODOLOGIA

Per a l'estudi del primer període cronològic, és a dir, el pas d'Alexandre per Egipte en el context de les campanyes del macedoni contra l'Imperi persa, la interrogació dels clàssics ha esdevingut fonamental. Hem descrit els diferents episodis que conformen la breu estada del sobirà en terres egípcies (fonamentalment l'arribada a Memfis, la fundació d'Alexandria, la consulta de l'oracle d'Amon a l'oasi de Siwa i la tornada a la capital egípcia abans de partir cap a la conquesta definitiva de l'Imperi aquemènida), contrastant els diversos testimonis o versions que la tradició clàssica ens ha llegat, essencialment Diodor, Curci, Plutarc, Arrià i Justí.

D'altra banda, per al segon dels moments, és a dir, per al període en què el monarca macedoni succeeix els sobirans perses com a governant d'Egipte, la documentació egípcia s'ha erigit com la principal font d'informació. En aquest cas hem afrontat un altre dels propòsits essencials del nostre projecte de tesi: la realització d'una compilació el més exhaustiva possible del conjunt de la documentació de procedència egípcia disponible fins al moment que, datada o no, s'adscriu cronològicament al regnat d'Alexandre com a faraó i que o bé ha estat publicada de forma aïllada o bé

romania inèdita, ja sigui totalment o en part. Les fonts amb què hem treballat es caracteritzen per la seva heterogeneïtat, tant pel que fa als suports materials (papirs, esteles, monedes, una tauleta de fusta, un òstracon, vasos de pedra, estatuària, blocs petris aïllats i murs d'edificis religiosos) com per a les llengües i sistemes d'escriptura utilitzats (fonamentalment textos jeroglífics en egipci de tradició, però també fonts demòtiques, gregues i, en un cas concret, una inscripció egípcia hieràtica). Totes aquestes evidències han estat descrites, traduïdes i degudament interpretades, tant des d'un punt de vista històric com cultural. Sempre que ha estat possible, hem optat per contrastar les publicacions i edicions de textos existents amb l'estudi directe dels documents en els museus o institucions on es troben custodiats o bé, quan es tractava de monuments que actualment encara es conserven en la seva ubicació original, per efectuar la seva anàlisi directament *in situ*. Això ens ha obligat a realitzar estades de recerca continuades a l'estranger, per algunes de les quals hem comptat amb el suport econòmic de la Generalitat de Catalunya a través del programa de "Beques per a estades de recerca fora de Catalunya (BE)" (números d'expedient 2006BE 00031 -el Caire- i 2007BE-1 00075 -Oxford-).

Per últim, l'estudi de les concepcions clàssiques del poder de l'Egipte del Regne Mitjà ha estat efectuat a partir de l'estudi directe de quatre fonts literàries del període: *La instrucció a Merikare*, *Les admonicions d'Ipu-ur*, *La profecia de Neferti* i *Les instruccions d'Amenemes I*. Emprant l'edició dels manuscrits, aquestes fonts també han estat traduïdes i examinades tant des d'un punt de vista ideològic com cultural.

RESULTATS

Tal i com hem indicat, la part fonamental del nostre projecte s'ha destinat a l'examen en profunditat del conjunt de documentació egípcia contemporània al regnat d'Alexandre amb l'objectiu de determinar la legitimitat del sobirà macedoni com a faraó d'Egipte i la seva adequació a les concepcions tradicionals del poder reial. Tot seguit referirem alguns dels resultats més importants que hem assolit amb la nostra investigació.

Per començar cal assenyalar que l'anàlisi del conjunt de les actuacions arquitectòniques que es realitzen en nom del monarca macedoni arreu del país ens ha permès establir les principals directrius que guiaren la política religiosa desenvolupada per la nova elit dirigent d'origen grec i que determinaren la seva relació amb l'alta jerarquia sacerdotal del país. A partir del regnat d'Alexandre i al llarg de tot el Període Ptolemaic s'actuarà en profusió en els temples egipcis. Aquesta manera de procedir reflecteix, d'una banda, la voluntat de fer explícit el respecte envers la religiositat autòctona i, de l'altre, respon a una de les obligacions que el càrrec de governant del país comporta. Alexandre, com tot faraó, restaura i construeix per tot Egipte. L'examen de les evidències disponibles demostra que alguns dels centres de culte més importants del país inauguren en aquests moments programes constructius d'envergadura: és el cas per exemple d'Hermòpolis Magna (temple de Tot) i, fonamentalment, de Tebes (per exemple, el santuari d'Alexandre en l'Akhmenu de Tutmosis III en el gran temple d'Amon a Karnak i la capella de la barca en el temple de Luxor). En molts casos es reprenen actuacions iniciades en

temps de la darrera dinastia indígena, la Dinastia XXX, i que havien quedat aturades durant la Segona Dominació Persa. En aquest punt, també és interessant remarcar, que la recuperació de programes anteriors serveix a la nova classe governat per a distanciar-se dels seus predecessors immediats, els perses, responsables de la perpetuació de greus profanacions en l'àmbit religiós, i a la vegada per a vincular-se als darrers representants de la monarquia faraònica tradicional, dels quals s'erigeixen com a successors.

També hem examinat tota una sèrie de documentació de caràcter administratiu datada d'aquest període. En primer lloc hem de parlar d'un òstracon demòtic i d'un papir grec, ambdós provinents de la necròpolis de Saqqara, que mencionen dos personatges dels quals ja teníem constància gràcies a Arrià: l'egipci Petisis i el general macedoni Peucestes, és a dir, hem pogut confirmar la historicitat de dos dels personatges que la tradició clàssica ens ha transmès. El grup més interessant de documents el constitueix, però, la documentació demòtica; concretament una sèrie de sis contractes provinents de diversos punts del país, tot i que majoritàriament de Tebes, que ens informen del dia a dia dels personatges esmentats, és a dir, que ens aporten dades prosopogràfiques de primer ordre en relació amb l'Egipte de finals del segle IV aC. També han estat analitzades les encunyacions monetàries que, per iniciativa grega, es produeixen en aquests moments i que constitueixen els primers passos cap a la monetització de l'economia del país. La documentació administrativa ens parla fonamentalment de continuïtat respecte el període anterior, és a dir, en relació amb el moment en què el país és governat com una satrapia o província més de l'Impera persa. Si bé a nivell ideològic i religiós s'aprecia un trencament rotund amb aquesta etapa precedent de la història egípcia, que respon a una voluntat expressa dels nous governants de marcar amb força l'obertura d'una nova era, l'examen de la documentació administrativa no permet documentar cap mena de ruptura. Cal recordar, però, que, en l'àmbit de l'administració local i regional, el període de dominació persa precedent ja s'havia caracteritzat per la continuïtat en aquest àmbit concret.

Un tercer grup de documents molt interessant és el que ens parla del culte als animals sagrats. Concretament, per al regnat d'Alexandre, disposem de deu esteles provinents de la Catacumba de les Mares d'Apis a Saqqara Nord que ens informen de la preparació de les exèquies d'una vaca anomenada Taesis; una estela del Bukheum d'Armant, referent a l'enterrament d'un toro Bukhis, i un fragment d'estàtua, avui perduda, que prové de Mendes i que esmenta el déu moltó sagrat de la ciutat Banebdjedet. Totes aquestes fonts han estat analitzades en detall i el seu estudi ens ha permès concloure que l'augment d'aquest tipus de documentació ha de ser interpretat com un clar preludi de la potenciació dels cultes als animals que caracteritzarà el Període Grecoromà. Ja des de bon començament, és a dir, immediatament després de l'arribada dels grecs, aquestes formes de devoció autòctona es potencien i, d'aquesta manera, es marca una vegada més el trencament amb el Període Persa precedent, per al qual les fonts clàssiques descriuen l'abandonament de cultes i, fins i tot, l'assassinat d'alguns d'aquests animals. Les actuacions arquitectòniques referides més amunt també han de ser interpretades en aquest sentit, és a dir, com una forma de promoció i de respecte de la religiositat indígena, en la qual divinitats com Tot i, especialment, Amon seran objecte d'una atenció privilegiada. En darrer terme i encara dins d'aquest grup de documentació religiosa, cal esmentar també tota una sèrie de fragments de vasos de basalt, provinents fonamental del Baix Egipte però avui custodiats en

museus d'arreu del món, emprats per a mesurar les hores nocturnes en els temples. Hem pogut constatar que en els moments inicials del Període Ptolemaic es produeix un increment molt considerable del volum de clepsidres i aquest fet l'hem interpretat com un possible reflex de l'augment de la ritualitat, molt probablement també vinculat a la necessitat de superar un període de deixadesa precedent, és a dir, una vegada més, la situació viscuda sota el domini persa.

L'anàlisi d'aquesta documentació egípcia confirma l'existència d'un protocol onomàstic per al monarca macedoni que l'identifica com a faraó d'Egipte. L'estudi d'aquesta titulatura, parant especial atenció en les irregularitats i variants que presenta, així com també en la significació simbòlica de cadascun dels elements que la conformen, s'ha erigit com un dels objectius fonamentals del nostre treball. En aquest sentit cal assenyalar que, a causa de l'examen incomplet i a la publicació poc acurada de certs documents, els repertoris existents no recullen alguns dels títols i algunes de les variants d'aquest protocol que hem pogut constatar per primera vegada. D'una banda, hem documentat noves variants dels noms d'entronització i de naixement del sobirà macedoni i també noves designacions per al nom d'Horus, que s'han d'afegir a les que fins ara es coneixien, i, de l'altra, el que és més interessant, el primer i únic exemple de què es té constància de l'existència d'un protocol onomàstic complet per a Alexandre el Gran, amb la primera i única documentació dels noms de Dues Senyores i d'Horus d'Or del sobirà. Tot això ens ha obligat forçosament a actualitzar els treballs fins ara disponibles i també a replantejar les formulacions que, entorn de qüestions d'ideologia i de legitimació reial derivades de l'onomàstica, s'havien efectuat amb anterioritat. Cal remarcar que l'estudi de la titulatura és essencial en qualsevol examen de la ideologia reial, atès que és un dels elements que de manera més evident ens permeten identificar els sobirans legítims del país. En efecte, la fixació del protocol era una de les accions més destacades del conjunt de cerimònies que acompanyaven la coronació d'un sobirà com a faraó. Malgrat que no disposem de cap prova definitiva que apunti en la direcció de la coronació formal d'Alexandre durant la seva breu estada en terres egípcies, el fet que gaudeixi d'una titulatura, que a més és completa, s'erigeix com una prova definitiva de la inserció del sobirà macedoni en la teocràcia tradicional. Finalment, també és interessant assenyalar que l'estudi de l'onomàstica del sobirà ha revelat, una vegada més, la voluntat d'establir vincles amb la darrera dinastia indígena del país i, al mateix temps, la col·laboració o el recolzament de l'estament sacerdotal existent envers la nova situació política, puix que és aquesta jerarquia eclesiàstica del país la seva artífex.

L'estudi de la documentació egípcia datada del regnat d'Alexandre com a faraó ens permet concloure que sense cap mena de dubte el sobirà macedoni fou concebut pels seus súbdits egipcis com l'ocupant legítim del tron del país. Les fonts del període, que testimonien d'algunes de les accions de govern del monarca, clarament posen de manifest com les concepcions tradicionals del poder reial continuen en plena vigència en els moments inicials de la dominació grega del país. Alexandre assumeix la reialesa egípcia, es presenta i actua com un faraó, és a dir, assumeix el rol dels seus antecessors. El sobirà macedoni, per mediació de l'alta jerarquia sacerdotal del país, és reconegut com l'hereu legítim d'una institució de 3000 anys d'història, el poder de la qual emana directament de la divinitat.

CONSIDERACIONS FINALS

Cal assenyalar, per últim, que es preveu realitzar a inicis del 2008 una breu estada a Egipte que ens permetrà dur a terme tota una sèrie de comprovacions d'alguns dels textos dels monuments tebans erigits en temps d'Alexandre, així com també l'estudi en detall d'un document custodiat en el Museu Egipci del Caire que es creia perdut però que, a instigació nostra, afortunadament ha estat novament localitzat pels seus conservadors en els darrers mesos. Això explica que, si bé el nostre projecte de tesi es troba en un estat de redacció molt avançat, encara no s'hagi pogut concloure; tot i així, es preveu que la finalització del projecte es produeixi al llarg d'aquest any natural.

BIBLIOGRAFIA ESSENCIAL

Abd el-Raziq, M., *Die Darstellungen und Texte des Sanktuars Alexanders des Großen im Tempel von Luxor* (AVDAIK 16), Mainz: Philipp von Zabern, 1984.

Anson, E.M., Alexander and Siwah, *AncW* 34, 2003, pp. 117-130.

Barguet, P., *Le temple d'Amon-Rê à Karnak. Essai d'exégèse* (RAPH 21), el Caire: IFAO, 1962.

Bonhême, M.-A. i Forgeau, A., *Pharaon. Les secrets du pouvoir*, París: Armand Colin, 1988.

Borchardt, L., *Altägyptische Zeitmessung*, a: von Bassermann-Jordan, E. (ed.), *Die Geschichte der Zeitmessung und der Uhren*, Berlín i Leipzig: Walter de Gruyter & Co., 1920, vol. I, entrega B.

Bosch Puche, F., La titulatura faraónica de Alejandro Magno: nuevas aportaciones, a: Molinero Polo, M.Á. (ed.), *Actas del III Congreso Ibérico de Egiptología (La Laguna, Tenerife, 11 – 14 de setiembre de 2006) (Trabajos de Egiptología – Papers on Ancient Egypt)*, Tenerife, en premsa.

Burstein, S.M., Pharaoh Alexander: A Scholarly Myth, *AncSoc* 22, 1991, pp. 139-145.

Burstein, S.M., Alexander in Egypt: Continuity or Change, a: Sancisi-Weerdenburg, H.; Kuhrt, A. i Root, M.C. (eds.), *Continuity and Change. Proceedings of the Last Achaemenid Workshop, April 6-8, 1990 – Ann Arbor, Michigan* (Achaemenid History 8), Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1994, pp. 381-387.

Cervelló Autuori, J., Arquetipo y clasicismo en la historia del antiguo Egipto. Una reflexión, *Studia Africana* 7, 1996, pp. 43-57.

Davies, S., *The Sacred Animal Necropolis at North Saqqara: The Mother of Apis and Baboon Catacombs. The Archaeological Report (Excavation Memoir 76)*, Londres: The Egypt Exploration Society, 2006.

Depauw, M., *The Archive of Teos and Thabis from Early Ptolemaic Thebes. P. Brux. Dem. Inv. E. 8252-8256 (Monographies Reine Élisabeth 8)*, Turnhout: Brepols, 2000.

Ehrenberg, V., *Alexander und Ägypten (Beihefte zum Alten Orient 7)*, Leipzig: J.C. Hinrichs, 1926. = Ehrenberg, V., *Alexander und Ägypten*, a: Stroheker, K.F. i Graham, A.J. (eds.), *Polis und Imperium. Beiträge zur alten Geschichte*, Zurich i Stuttgart: Artemis, 1965, pp. 399-448.

Frankfort, H., *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society & Nature*, Chicago: University Chicago Press, 1948.

Gauthier, H., *Le livre des rois d'Égypte. Recueil de titres et protocoles royaux, noms propres de rois, reines, princes, princesses et parents de rois, suivi d'un index alphabétique*, vol. IV: *De la XXVe dynastie à la fin des Ptolémées (MIFAO 20)*, el Caire: IFAO, 1916.

Hölbl, G., *Königliche Legitimität und historische Umstände im Spiegel der pharaonischen Titulaturen der griechisch-römischen Zeit – Einige Interpretationen und Diskussionsvorschläge*, a: *Sesto Congresso Internazionale di Egittologia, Atti*, Torí: Comitato Organizzativo del Congresso, 1992, vol. I, pp. 273-278.

Hölbl, G., *A History of the Ptolemaic Empire*, Londres i Nova York: Routledge, 2001 (ed. orig. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994).

Huss, W., *Der makedonische König und die ägyptischen Priester. Studien zur Geschichte des ptolemäischen Ägypten (Historia. Einzelschriften 85)*, Stuttgart: Franz Steiner, 1994.

Koenen, L., *Die Adaptation ägyptischer Königsideologie am Ptolemäerhof*, a: Van't Dack, E.; Van Dessel, P. i Van Gucht, W. (eds.), *Egypt and the Hellenistic World. Proceedings of the International Colloquium, Leuven – 24-26 May 1982 (Studia Hellenistica 27)*, Lovaina: Peeters, 1983, pp. 143-190.

Langer, P., *Alexander the Great at Siwah, AncW 4*, 1981, pp. 109-127.

Lloyd, A.B., *Nationalist Propaganda in Ptolemaic Egypt, Historia 31*, 1982, pp. 33-55.

Menu, B., *Le tombeau de Pétoiris (4). Le souverain de l'Égypte, BIFAO 98*, 1998, pp. 247-262.

Menu, B., *Alexandre le Grand, ḥq3 n Kmt, BIFAO 99*, 1999, pp. 353-356.

O'Connor, D. i Silverman, D.P. (eds.), *Ancient Egyptian Kingship (Probleme der Ägyptologie 9)*, Leiden i Nova York: Brill, 1995.

Pestman, P.W., *Chronologie égyptienne d'après les textes démotiques (332 av. J.-C. - 453 ap. J.-C.)* (P.L.Bat. 15), Leiden: E.J. Brill, 1967.

Sales, J. d. C., *Ideologia e propaganda real no Egipto ptolomaico (305-30 a.C.)*, Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian, 2005.

Smith, H.S., The Death and Life of the Mother of Apis, a: Lloyd, A.B. (ed.), *Studies in Pharaonic Religion and Society in Honour of J. Gwyn Griffiths* (Occasional Publication 8), Londres: The Egypt Exploration Society, 1992, pp. 201-225.

Smith, H.S.; Davies, S. i Frazer, K.J., *The Sacred Animal Necropolis at North Saqqara: The Main Temple Complex. The Archaeological Report* (Excavation Memoir 75), Londres: The Egypt Exploration Society, 2006.

Snape, S.R. i Bailey, D., *British Museum Expedition to Middle Egypt. The Great Portico at Hermopolis Magna: Present State and Past Prospects* (British Museum Occasional Paper 63), Londres: British Museum, 1988.

Thiers, C., *Le Pharaon lagide « bâtisseur ». Analyse historique de la construction des temples à l'époque ptolémaïque*, 4 vols., Montpellier: Université Paul-Valéry - Montpellier III, 1997 (tesi inèdita).

Von Beckerath, J., *Handbuch der ägyptischen Königsnamen* (MÄS 20), Munic i Berlín: Deutscher Kunstverlag, 1984.

Francisco BOSCH PUCHE

Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia
Universitat de Barcelona

